

AILI UNIVERE KUI MURDEUURIJA

HELMINEETAR

1.0. Hiljuti möödus sada aastat Aili Univere (23. X 1901 – 5. X 1994) sünnist. Eesti dialektoloogias on tal auväärne koht kui teenekal murdekogujal ja -uurijal. Esimest korda läks A. Univere välitöödele 1924. aastal ja käis seal kõrge vanuseni – aastani 1980. Murdekeelega puutus ta kokku nii Eestimaa eri paigus kui ka Keele ja Kirjanduse Instituudi töötajana (murdesõnavara koondkartoteegi loomine ja murdesõnaraamatu koostamine). Eriline koht A. Univere elus näib kuuluvat Kodaverele. Siit talletas ta oma suurima kogu – 28 377 sõnasedelit (vt Neetar 2000). Ühtlasi korjus küllaga huvitavat keeleainest, mida ta oma kirjutistes täiendas ja võrdles muude andmetega.

Kuigi A. Univere mitmeid töid on korduvalt viidatud, puudub seni nende üldistav esitus. Seda lünka püüab täita praegune artikkel. Võib-olla ärgitab see mõnd asjahuvilist (uuesti) kätte võtma A. Univere kirjutisi, sest refereering ei suuda kunagi asendada vahetut lugemiselamust.

2.0. A. Univere ei paista silma ilmunud tööde rohkusega. Suures keeleteaduse bibliograafias (BSU III), mis hõlmab ajavahemiku 1917–1987, leidub tema nime juures ligi 30 kirjet. Siit puuduvad hilisemad tööd: idamurde keeleline ülevaade ja tekstikõide (Univere 1988; 1996; trüki- valmis aastast 1974), väärtuslikud meenutused murdekogumisest ja -kogudest (Univere 1989; 1991; 1999) ning kevadel 2002 ilmunud keskmurde morfoloogia (Univere 1955a; 1958a), trükki toimetajaks ja täiendajaks Mari Must (Must, Univere 2002).

Kui jälgida publitseerimisaastaid, tuleb märkida järgmist. A. Univere (tollal Aleksandra Univer) esimeseks trükiprooviks oli Halliste murdetekst (Univer 1924). Seni on jäänud viimaseks meenutused eesti murdekogude rändamisest sõja ajal (Univere 1989; 1999). Need on lüüdnud Jüri Viikberg (vt Univere 1989: 27). Viljakaks kirjutamis- ja avaldamisperioodiks kujunesid 1950.–1980. aastad. Mitmed tööd (idamurde keeleline ülevaade ja tekstid, osa memuaare) ei saanud siiski

kohe ilmuda. Et trükivõimalused olid vahepeal halvenenud, avaldati need alles 1990. aastail.

2.1. Laias laastus saab A. Univere tööd jagada kahte rühma: uurimused ja muu. Viimast rubriiki ma lähemalt ei käsitle, mainin vaid temaatikat. Muu hulka kuuluksid murdetekstid, ülevaated eesti dialektoloogia kujunemisest ja arengust, murdesõnaraamatu koostamisprobleemid, mälestused. Paigutan siia ka keelelised kommentaarid, mis on kirjutatud seoses Tartu voorimeeste tsunfti põhimäärusega aastast 1684 (Univere 1960). Muidugi ei ole niisugune liigitus alati ainuvõimalik, vaid oleneb sellestki, mida tähtsa(ma)ks peetakse. Näiteks kirjutis väljendest *korda lööma*, *korda minema* ja *korda saama* (Univere 1965a) on mõeldud eelkõige täiendava keeleainese kogumiseks – seega küsitluskavaks. Samal ajal on see viimistletud semantiline etüüd. BSU-s paiknebki mainitud kirjutis semantika all.

2.2. Lühiuurimustes põimuvad tihedalt murde- ja kirjakeeleprobleemid, olgu siis lähtekohaks emb-kumb. Ja see on ka mõistetav. Näiteks määraadverbide (*hirmus ilus*) puhul nendib A. Univere, et omadussõnadega homonüümseid määraadverbe on murretes rohkem kui kirjakeeles, murdeaines võiks valgustada määraadverbide selle rühma kujunemiskäiku (Univere 1965b: 178).

Leidub siiski paar erandit. Üksnes murdekeelt käsitleb artikkel, kus on kõne all kanga vanutamislaul. Viimane on üles kirjutatud Karksis. Selles korduvad sõnad *ürssüü*, *türssüü* (Tanning 1961: 77). A. Univere arvates meenutavad need soome omi: *hyrsky = hyrske* 'lainete, voogude möll, kohin, müha', *tyrsky* 'murdlaine'. Ta ühendab mainitud sõnad onomatopoeetilisse *hürsk-*, *türsk-*sõnaperre. Mõlemast leidub nii eesti murretes kui ka soome keeles teisigi tuletisi. Ühendamisel pole üldse takistuseks tähenduskülg, saab põhjendada ka foneetilist arengut *rsk* → *rss* eesti keeles (Univere 1981).

Ainult kirjakeelega tegeleb A. Univere artiklis, mis kirjeldab usutavalt kultuursõna *silo* jõudmist Vahemeremaadest meieni, kusjuures kaasnemisid tähendusnihked (Univere 1987).

3.0. Enne, kui sai käsitleda mingit keelenähtust ja selle kujunemist ajas ja ruumis, tuli koguda nii vastav aines eesti murdeist kui ka võrdlusmaterjal vanemast kirjakeelest ja lähisugukeeltest. See oli juba iseenesest tohutu töö. Pealegi nappis tollal infot. Näiteks puudus eesti vanimate tekstide sõnastik (Ehasalu, Habicht, Kingisepp, Peebo 1997), samuti Georg Mülleri jutluste oma (Habicht, Kingisepp, Pirso, Prillop 2000). Kirjuta-

Aili Univere 1944. aastal.

des *hürsk-*, *türsk-*sõnaperest, märgib A. Univere, et tal “on võimalik arvestada ainult kirjakeele teateid, sest autoril pole kasutada soome murdeandmeid” (Univere 1981: 29). Praegu saanuks ta soome murrete sõnaraamatust terve hulga *hürsk-*tüvelisi tuletisi (SMS: 293–294).

3.1. A. Univere väldib ennatlikke järeldusi. Ta püüab oma väiteid igati tõestada, jälgides foneetikat, tähendus- ja vormikülge, samuti levikut (kirja- või murdekeel, mis murdeala). Mõistagi pole see kerge ülesanne. A. Univere tõdeb: “Kuid peale eesti keele üldiste häälikumuutuste on murdeis aset leidnud mitmed eriarengud ja analoogilised tasandumised, mis mõnikord on rikkunud vormide reeglipärasust.” (Univere 1970: 182.) Või teisel: “Pärast sõna tähenduse muutumist erilises süntaktilises tarvitusviisis tekivad morfoloogilised ja foneetilised teisened.” (Univere 1965b:183.) Sedapuhku on kõne all adjektiividest (nt *hirmus*, *kaunis*) eraldunud määradverbid. Nt *hirmus* ~ *kaunis* (variantid *kanis*, *kat'nis*, *kainus*, *kauni*, *kani* jt) *ilus* (Univere 1965b).

A. Univere nõustub Paul Alvrega, et rajava käände vanimaid eelkäijaid on terminatiivne illatiiv. Ta soovib aga korrigeerida viimase väidet, et “paarissõnalis temporaalseis väljendeis on see eestigi keeles püsi-

nud veel elujõulisena (*põlvest põlve jt.*)” (Alvre 1971: 351). Murdeaines näitab, et sellised väljendid esinevad lõunaeesis, saarte ja idamurdes ning mõnel määral lääne- ja keskmurde piirialal, puuduvad aga keskmurde tuumalal (Univere 1971: 669). P. Alvre väide kehtib kirjakeele kohta: “Temporaalsete konstruktsioonide rohke esinemine kirjakeeles jätkab kirjakeele vana traditsiooni ja on arvatavasti taas elustunud lõuna-, lääne- ja idamurdest pärinevate kirjanike keeletarvituse kaudu.” (Univere 1971: 672.) Oma artikli uustrükis pole P. Alvre (1989: 185–195) pidanud vajalikuks mainida A. Univere täpsustust.

3.2. A. Univere artiklid on niivõrd mitmekihilised, et nende liigitus keele tasandite järgi kujuneb tinglikuks. Tuleb siiski nentida, et puuduvad puhtfoneetika- ja -süntaksialased uurimused. Foneetika moodustab iseseisva osa idamurde keelelises ülevaates (Univere 1988: 59–79), mujal aitab ta selgitada ühe või teise keelenähtuse *resp.* keelendi kujunemiskäiku. Vajaduse korral on samasugune abistav roll ka süntaksil, näiteks määradverbi (*hirmus ilus*) järkjärguline eraldumine adjektiivist (Univere 1965b), terminatiivne illatiiv ja selle alusel kujunenud *aasta* (Univere 1971). Nagu näitavad pealkirjad, käsitlevad uurimused enamalt jaolt morfoloogiat ja derivatsiooni, osalt leksikoloogiat (etümoloogia, semantika).

4.0. Morfoloogia. A. Univere on koostanud kaks ülevaadet: keskmurde morfoloogia (Univere 1955a; 1958a; 2002) ja idamurde oma (Univere 1988: 80–93).

4.1. 1955. aastal ilmub *a*-pluurali vormidest uurimus (Univere 1955b), mida on tänini korduvalt viidatud. Selle väärtuseks on kindlasti mitmekülgne murdeaines: partitiiv, genitiiv, muud pluuralivormid, *a*-tunnusega tüved tuletusalusena. Materjali rühmitades arvestab A. Univere järjekindlalt tüvevokaale (*i-, u-, o-, ü-, e-*) ja lisab kolm levikukaarti (vastavalt partitiivid *i-, u-* ja *e-*tüvedest). Ta jõuab järeldusele, et kõige rohkem kasutatakse *a*-partitiivi põhjaeesis ja lõunaeesis idamurrakuis. See puudub aga kirderannikumurdes ja mujal lõunaeesis. Kogu paradigmas käibib *a*-tunnus Kodaveres ja Kagu-Eestis. A. Univere mainib, et sellist pluurali partitiivi leidub rahvalauludes ja kirjakeeles kuni XX sajandini. Lähisugukeeltest esineb *a*-pluural (sarnaselt Kodavererele) vaid vadjas.

4.1.1. Kümme aastat hiljem ilmub P. Alvre artikkel (Alvre 1964; uustrükk Alvre 1989: 100–127). Kõigepealt täiendab ja täpsustab see mõnevõrra A. Univere murdeainest. P. Alvre kasutab Heikki Ojansuu ja Lauri Kettuneni käsikirjalisi lõunaeesis kogusid ning Ferdinand Johann Wiedemanni uurimust Võru murdest. Käsikirjalised kogud näitavad, et

Aili Univere ja Arnold kask Tartu ülikooli kohvikus.

a-partitiiv pole lõunaeesti *i*-tüvedes tundmatu. Seda on kirja pandud Puhjast ning *poiss*-sõnast Ida-Võrus (Vastseliina, Setu, Kraasna). (A. Univere levikukaardil on lõunaeesti murdeala jäänud tühjaks.) Ida-Võrus esineb *a*-tunnus teisteski pluuralivormides, ka genitiivis. Enamik teateid on küll sõnast *poiss*, üks kord sõnast *vokk*. Wiedemann annab paralleelselt *poizast* ~ *poizest*. P. Alvre parandab ka A. Univere eksempluse: Setu *poissarahvas* ('poisterahvas' – A. U.; õigemini 'meesterahvas' – H. N.) ei sobi *a*-partitiivi näiteks. Vt Alvre 1964: 58, 59; Alvre 1989: 102, 103.

P. Alvrel on praegusel juhul õigus. Kumbki autor pole aga märganud, et tegelikult on Ida-Võrus *a*-tunnusega partitiiv ja genitiiv ident-

sed, seega *poissa* 'poiste, poisse'. Vt ka näiteid Alvre 1964: 59; Alvre 1989: 103. Sama kehtib *u-*, *o-*, *ü-*tüvede puhul, nagu osutavad EKI murdearhiivi andmed (nt *jutta* 'juttude, jutte', *läppä* 'lompide, lompe; linaleoaukude, linaleoauke').

P. Alvre artikkel annab murdeainesele lisaks ülevaate rahvalaulukeelest, vanema kirjakeele ja vadja keele esinemusest (Alvre 1964: 61–69; Alvre 1989: 105–114), mis A. Univerel jäi visandlikuks. Kui probleemiline on *a*-pluurali päritolu ja vanus, ilmneb nii P. Alvre kui ka Johanna Laakso artiklitest. Vt Alvre 1964: 69–79; Alvre 1989: 114–127; Laakso 1998.

4.2. A. Univere on pikemalt käsitlenud ühesilbiliste vokaaltüvede pluurali genitiivi, lähtudes "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" (Tallinn 1953) muuttüüpidest. Autor vaatleb nende murdeesinemust ja annab levikukaarte. Ta märgib, et põhjaeestis liitub pluurali tunnus *-de* singularitüvele (*maade*), kirderannikumurdes ja lõunaeestis pluralitüvele (*maie*). Kahesugune liitumisviis, mida kohtab ka lähisugukeeltes, võib pärineda juba läänemeresoome algkeelest. A. Univere peab põhjaeesti *maa*-tüübis vanemaks teisevältelist pluurali genitiivi, nooremaks – kolmandavältelist (Univere 1958b).

Artikkel ilmus sellal, kui oli teoksil uus "Õigekeelsuse sõnaraamat" (Tallinn 1960). Murdeandmeil oli võib-olla oluline osa selles, et säilis varasem norm: välteerinevused ühesilbiliste pikavokaalsete sõnade pluurali genitiivis.

4.3. Ajaloolist morfoloogiat käsitleb artikkel, kus kõne all on instruktiivne infinitiiv (Univere 1970). Lähisugukeeltes (nt soome, vepsa) kuuluvad praegugi verbivormistikku instruktiiv ja inessiiv. Esimene väljendab viisi (*kuidas?*), teine aega (*millal?*). Eesti keeles vastab neile inessiiv ehk *des*-vorm, millel on mõlemad funktsioonid. Vrd sm *istuessa*, *istuen*; e *istudes*. Eesti keeles leidub aga mitmeid viisiadverbe, mida arvatakse pärinevat instruktiivsest infinitiivist. Kasutades murdeandmeid, analüüsib A. Univere põhjalikult nende häälikkuju, semantikat ja levikut. Alles siis otsustab ta, kas võiks olla tegemist kunagise verbivormiga või mitte.

Osa sõnu on tuntud laiemalt ja kasutusel kirjakeeleski, nagu viisiadverbid *jõude*, *kiuste*, kaassõna *pidi* (variandid *pitti*, *piten*, *piteh*, *pitehn*, *peten*). Teine osa on murdeiski vähe levinud, nagu põhisõna *tute* (*meestute* 'onupojalikult, tutvuse poolest, meeldivuse järgi; harva'), kaassõna *saate* ~ *saati* 'saadik' jt. Väga palju varieeruvad sellised ad-

verbilised vormid nagu *tahte, taht, tahtes, tahe, tahes* jm (nt *mis tahes* 'ükskõik mis'). Mõned neist võib ühendada verbi *tahtma* instruktiiviga, mõned näivad olevat siiski denominaalset algupära (*tahe, tahes*).

A. Univere järgi on just sõnalõpulise *n* kadu põhjustanud instruktiivse infinitiivi hääbumise. Olles tähenduselt lähedane inessiivse infinitiiviga, sulaski ta lõpuks viimasesse. Murdekeeles säilisid jäänustena vaid teatud viisiadverbid. Mis puutub adverbide levilaisse, siis lõunaeesis nad peaaegu puuduvad, eriti ida pool. Suhteliselt vähe kirjapanekuid on ka keskmurdest. Rohkem on andmeid saarte ja läänemurdest, põhiesinemisalaks aga kirderanniku- ja idamurre. Eriti rohkesti leidub deverbaalseid adverbide Kodaveres. Võib-olla see seik ajendaski A. Univeret probleemiga tegelema. Ta ei arva, et kõik oleks nüüd selge, vaid jätab teiste ülesandeks uurida *des*-vormi esinemust saarte ja läänemurdes, instruktiivse infinitiivi ja läänepoolse kaudse kõneviisi (*olle* 'olevat') seost.

4.4. Eesti keeles (eriti lõunaeesis) esineb terve hulk adverbide, mis on pärit varasemast *k*-lõpulisest latiivist (nt *koju*). A. Univere (1975) käsitleb põhjalikult nende murdeesinemust. Ta näitab, et pärast *k* kadu on nad võinud seguneda teiste adverbirühmadega. Näiteks kehtis varem süsteem: latiiv (*kuhu?*) – essiiv (*kus?*), s.o *koju* – *kodu*. Kui essiivis toimus lõpukadu, samastus ta lõunaeesis *n*-lõpulisel inessiiviga, ka endine tugev aste asendus nõrgaga. See võis põhjustada teisenemist latiivsetes adverbideski, sest tekkis uus süsteem: illatiiv (pro latiiv) – inessiiv (pro essiiv).

5.0. Derivatsioon. A. Univere tähelepanu on paelunud nii üldlevinud sufiks (*-us, -tu*) kui ka vähetuntud (*-mu*, mõned refleksiivsufiks).

5.1. *us*-sufiksit käsitleb A. Univere kahes järjestikus artiklis. Kõigepealt (Univere 1976a) analüüsib ta sõna *sõltus* 'kinnituspael'. See esineb põhjaeesis (mitte kõikjal), kuid puudub kirderannikumurdes ja lõunaeesis. Murdekeeles leidub mitmeid variante (nt *sõltsas, sõltsus*). A. Univere annab levikukaardi ja põhjendab nende teket. Sõna *sõltus* tuletusaluseks on seni peetud *sõlg*-sõna (Lauri Kettunen, Ants Viires). A. Univere ei vaidle vastu tähendussuhteile, kuid probleeme tekitab häälikuline külg. Ta esitab ohtrasti mitmekesisist murdeainest, mis viitab sellele, et õigem oleks pidada tuletusaluseks verbi *resp.* verbitüve. Sellele ei räägi vastu ka tuletussufiksi enda tähendus – väljendada tegevuse objekti, abinõu, ka tegevust. Dentaalklusiil abstraheeriti häälikuseaduslikust asendist ja üldistus põhjaeesis deverbaalide sufiksiks *-tus*.

5.2. Eelmise artikli järjeks tuleb pidada abstraktnoomenite käsitlust

(Univere 1977). A. Univere toob välja ka olulise vahe: “Abstraktse tähendusega *us*-tuletiste kujunemine erineb mõneti keele muu sõnavara arengust. Nende sünnis on olulist osa etendanud keelemehed, kes on teadlikult toonud kirjakeelde uusi sõnu abstraktsete mõistete väljendamiseks, tuletanud neid muude keelte sõnade vastetena.” (Univere 1977: 51.) Seetõttu pole paljud abstraktsed *us*-tuletised murdeomased. A. Univere jälgib, kuidas on tuletatud vanemas kirjakeeles, Wiedemanni saksa-eesti sõnaraamatus ja murdekeeles. Kirjakeele täiustudes kasvas pidevalt *dus*-tuletiste hulk. A. Univere järgi oleks *-dus* häälikuseaduslik esmaväteliste *eda*-adjektiivide või kontraheerunud verbide tuletistes (*pimedus*; *lubadus*), kus *d* kuulub tüvesse. Metanalüüsi tulemusena loeti see hoopis liite osaks. Nii kujuneski kaks liidet: *-dus* (*vanadus* ~ *vanus*; *kogudus*) ja *-us* (*julgus*; *lõikus*).

Lõpuks nendib A. Univere, et abstraktnoomenid ja deverbaalid on teineteisele lähenenud. Tegevust või seisundit tähistavad *us*-deverbaalid väljendavad samuti abstraktseid mõisteid ega erine teinekord tuletusviisiltki (nt *pettus*; ootuspärane oleks teine välde). Ka muutmisviisilt on abstraktnoomenid siirdunud deverbaalide hulka. Heinrich Stahli teeneks peab A. Univere seda, et kirjakeeles kinnistus ka abstraktnoomenites muutmisviis *-us* : *-use* (vt ka Habicht 1995).

5.3. Eesti keeles esineb terve hulk *tu*-liitelisi adjektiive. Nagu selgub A. Univere kirjutisest (Univere 1972), pole see rühm homogeenne. Üldiselt esineb sufiks *tu-* ~ *to-* kujul, mis on allunud vokaalharmooniale. Selle järgi leidub veel lõunaeestis ja kirderannikumurdes, harvem mujal. Nt Kam *käe* *ü* ~ *käe* *ü* ‘korratu, hooletusse jäänud’. Saaremaal ja Muhus on toimunud häälikumuutus *ü* > *i* (*näoti* ‘näotu’). Analoogia teel on *i* siirdunud tagavokaalsetesse tüvedessegi (Krj *mao* *ü* ‘maitsetu’).

Erineb ka tuletiste muutmisviis. Kirderanniku-, saarte, lääne- ja keskmurdes on obliikvakäänete ja pluurali nominatiivi aluseks *-tuma* (*inetumaks*, *inetumad*). Idamurdes ja lõunaeestis käibib nimetavakujuline *-tu* (*inetuks*, *inetud*). Erandiks on Hargla, kus vanadel inimestel esines veel *m(m)a*-silp (*armõtummass* ‘armetuks’). Vanemas kirjakeeles valitsesid XX sajandi alguseni *ma*-lised vormid. Alles keelekorralduse tulemusena hakati eelistama *tu*-lisi vorme.

Eriti heterogeenne on *tu*-adjektiivide semantika. Enamasti on tegemist karitiivadjektiividega, mis märgivad millegi puudumist (*tulutu*). Teisalt võib puududa eitamise moment ise. Adjektiivid nimetavad teatud (negatiivset) omadust (*alatu*). Nad võivad märkida ka mingi tege-

vuse tagajärjel tekkinud omadust, mingi olukorra või toimingu objektiks olemise tulemust (*kohmetu* 'külmast kange, saamatu, arg'). A. Univere järgi oleksid need verbaalset päritolu, aluseks *tud*-partitsiip, mis algselt oli vokaallõpuline. Nende eeskujul oleks tekkinud veel üks väike sõnarühm, mille tüvi seostub adjektiiviga (mõnes murrakus ehk verbiga). Nt Kan *kõlõtu* 'väga kahvatu, kollaka jumega', vrd Lut *kõllõ* 'kahvatu, kollane'. "Omadussõnaline *tu*-tuletis on eesti keeles põhisõna tähendust tugevdava toimega ning on sageli edasi arenenud rõhuadverbiks, .." tõdeb A. Univere (1972: 163).

A. Univere seostab *tu*-adjektiivide eri päritolu ja nende muutmisviisi. Põhjaeestis domineerisid karitiivid. Need mõjutasid järgarvsõnade ja *tud*-partitsiibist sünenenud adjektiivide käänamist (*ma*-silp). Lõunaeestis said ülekaalu arvukamad kesksõnad, mistõttu *-ma* kadus karitiividestki (Univere 1972: 167).

5.4. Johann Voldemar Veski tõi kirjakeelde *mu*-sufiksi, mis on üldiselt murdekeelele võõras. Kirjakeeles märgib see kindlalt piiritletud kohta (*elamu, varamu*). Oma lühiartiklis püüab A. Univere selgitada sufiksi võimalikku päritolu ja murdetausta (Univere 1976b). Ta kahtleb, kas sõnad, nagu *songermaa* 'läbi-, ülestuhnitud maa', *tallermaa*, on algselt liitsõnad. Pigem on tegemist rahvaetümoloožiaga, sest idamurdes ja lõunaeestis on neis *maa* vasteks *-rma* ~ *-rmu*, ka *-lmu*. Pealegi on *rma/lrmä*-tuletised murdeis üldtuntud, esinedes kohati küll pikavokaalselt (kirderannikumurre, lääne-, kesk- ja Mulgi murre). *rmu*-tuletised on levinud idamurdes ja lõunaeestis. Neile vastavad sageli *lma/lmä*-, *lmu*-tuletised, mis on omased Tartu ja Võru murdele. (A. Univere toob ka *rmu* ~ *lmu*-tuletiste levikukaardi.) Nt Kod *eiermu*, Vid *häiermu*, *häierm* g -ä, Võn, V *hæelmu* 'õis'. A. Univere analüüsib *rm*- ~ *lm*-tuletisi häälikuliselt ja semantiliselt, esitab seosed lähisugukeeltega (soome) ja senise etümoloožiaga. Ta jõuab järeldusele, et *-mu* pärineb *rmu*- ~ *lmu*-sufiksist.

5.5. A. Univere tähelepanu on paelunud lõunaeesti refleksiivverbid, täpsemalt Karksi omad (Univere 1978). *u*- (harva *ü*-) sufiksi kõrval on käibel Karksis veel *-bu*, *-du*, *-gu* ~ *-ku*, ilma olulise tähenduserinevusest. Nt *vi□bume* 'hilinema, viibima, kauemaks jääma'; *ü□dume* ~ *ü□düme* 'hüübima, hanguma'; *võõrgume* 'võõraks muutuma'; *pi□skume* 'kokku vajuma, pigistatud olema, saama'.

A. Univere järgi on tegemist kolme eri sufiksiga, sest klusiilide asendumine üksteisega pole murrakule iseloomulik. Kui *-bu* ja *-du* esinemus on häälikuseaduslik, siis *gu*- ~ *ku*-sufiks tekitab probleeme. Karksi

murrakus on varasema palataalspirandi jätkajaks vaid esmavätelistes sõnades *g*, mujal on selline spirant kadunud. Häälikuseaduslikud oleksid kaks tuletist: *unegunu*, *vanagunu* ‘ununenud’, ‘vananenud’. Puudub mingi suurem sõnarühm, mis võinuks olla analoogiaallikaks kolmandavätelistes tuletistes. Seega tuleb otsida muud seletusvõimalust. A. Univere arvab: “Tõenäoliselt on sufiks *-gu-* laenatud mulgi murdesse liivi keelest. Seda oletust toetab liite levik murde lõunapoolses osas, peamiselt Karksi murrakus.” (Univere 1978: 9.) A. Univere järgi võeti üle just sufiks, sest ühistuletusi on vaid üks – *võõrguma*.

Läänemeresoome refleksiive on põhjalikult käsitlenud Vesa Koivisto. Ta kasutab ja rühmitab A. Univere keeleainest *U*-liitsufiksiste all, tuues seega esile läänemeresoome keelte omavahelised vastavused (Koivisto 1995: 132–134, 142–143). V. Koivisto suhtub kriitiliselt liivi verbidesse: *g*-sufiks ilmneb 11 verbis (vaid 8 elavast kõnest) ning neist ainult ühe tuletusaluseks on verb. V. Koivisto arvates ei saa liivi verbe pidada tõelisteks refleksiivtuletisteks. Ka lüüdist võib tuua ühe juhusliku derivaadi *eleguda* (*elegid* ‘pääsit elämään hyvin’). Vt Koivisto 1995: 142–143. Lisatagu, et LMSi järgi on lüüdi infinitiivvorm rekonstruktsioon.

6.0. Leksikoloogia.

6.1. A. Univere on esitanud ka mõned etümoloogiad. *hürsk-*, *türsk-* sõnaperest oli juttu juba eespool (vt 2.2.), järgnevalt veel kahest sõnast.

6.1.1. Kirjakeeles, põhjaeestis ja kirderannikumurdes kasutatakse adverbis *kahasse* ‘ühiselt kahe peale, koos’. Kirderanniku- ja saarte murdes võib see esineda *kaha*-kujulgi. A. Univere ühendab need adverbid sõnaga *kaks* (Univere 1959). Seda lubab nii tähendus (‘pool, kaks osa’) kui ka vormikülge. Algselt oleks tegemist latiivse adverbiga (vrd *e kaha*, sm *kahda* ‘kahtia, puoliksi’), mis pärastpoole võis ühineda murdekeeles tavaliste illatiivsete adverbidega. (Teistkordse tunnuse lisamine on eesti adverbides harilik.) Hiljem abstraheeriti *kaha*-tüvi, mis mõtestati ümber genitiiviks. Nt *kahahein* ‘hein, millest poole saab töö tegija, teise poole heinamaa omanik’. Probleemaatiline on vaid vokaal *a*, mis võib olla tuletuselement (vrd latiivsed adverbid *siia*, *sinna*) või igivana tüvevokaal, kuid see jäägu sugulaskeelte uurijate lahendada.

6.1.2. A. Univere põhjendab, miks on põhjaeesti *hakkama* ja lõunaeesti *nakkama* etümoloogiliselt eri sõnad (Univere 1966). Võru murre näitab, et *nakkama*-verbis on olnud algselt üksikkulusil, mitte geminaat nagu *hakkama* puhul. Tähendused on osalt lähedased, osalt erinevad, nagu ilmneb detailsest semantilisest käsitlusest. Verb *hakkama* oleks

varemalt märkinud mingit liikumist ja selle algsem tähendus oleks 'kinni võtma, kinni haarama millestki'. Verbi *nakkama* iseloomulikumaks tähenduseks oleks 'külge hakkama'. A. Univere ühendab lõunaeesti verbi mordva omaga: *navams* '(mokša) pistma, sisse pistma, läbi pistma, taha ajama, sisse kastma; (ersa) sisse kastma, värvima'. Häälikuline külg sobib täiesti. Tähenduses ilmneb teatud erinevus, sest mordva verb märgib tegevust ennast ('värvima, kastma sisse'), lõunaeesti oma tegevuse tulemust ('külge hakkama'). See ei ole siiski takistuseks, et ühendada mõlemat verbi. A. Univere järgi oleks algsem tähendus 'niisutama millegagi'.

A. Univerel puudus kahjuks soome rikkalik murdeaines. Seega peaksid tulevikus teised tegelema probleemiga, kuidas seostuvad omavahel soome, lõunaeesti ja mordva verbid. Mõtlen eeskätt semantikat, sest soome murretes on verbi *nakata* põhitähendus '(äkki) viskama, heitma, lööma'. Sellest hargneb hulk muid tähendusi, nt 'muutuma (ilm, tuulesuund jm)', 'vahetama (asju, hobuseid) ilma juurdemaksuta' jt (SSA II, 1995: *nakata*).

6.2. Kuigi A. Univere on alati pööranud tähelepanu sõna tähendus(t)ele, tõuseb semantika eriti esile kahes artiklis.

6.2.1. Pikemas uurimuses (Univere 1965b) jälgib ta määraadverbide kujunemist adjektiividest (vrd *hirmus inimene* – *hirmus ilus*). See protsess toimub nii kirja- kui murdekeeles pika aja jooksul. Et viimases leidub aga määraadverbe rohkem, võiks just murdeaines valgustada selle sõnarühma kujunemiskäiku. Esmalt taotleb kõneleja ilmekamat väljendust ja valib piltlikuma emotsionaalse värvinguga sõna (nt *lapsed armetud haiged*). Seejärel tekib tähendusnihe ja tõuseb esile hindamismoment (nt *üks ermus jönnakas inimene*). Järkjärgult kaotab adjektiiv lauses oma iseseisva tähenduse ja muutub abisõnaks, s.o adverbialiks (nt *tulised peeniksed vardad*). Murrakuti võib ta veel käänduda, seda rohkem lõunaeestis (eriti Mulgi murdes). Kui selline adjektiiv enam ei ühildu, vaid tardub teatud käändes (enamasti singulari nominatiivis), on arenemisprotsess lõpule jõudnud (nt *hirmus ilusad lilled*). Murrakuti võib tekkida isegi erinevusi adjektiivi ja adverbi häälikkujus. Nt *õige* ja *õige* ~ *õige* ~ *õige* ~ *õige*; vt 3.1. *kaunis*.

6.2.2. A. Univere nendib: "... kõnekäänud on enamasti tekkinud kauges minevikus. Nad on kujunenud mingis konkreetsetes olukorras ja hiljem minetanud oma piltlikkuse, kui neid esile kutsunud tegevus või olukord on kadunud ja seos sellega on ununenud." (Univere 1965a: 82.) Siia kuuluvad ka järgmised väljendid: *korda minema* 'sobima; vastuvõetav,

rahuldav olema; meeldima, hästi maitsma (söök); *korda saama* 'toime tulema, hakkama saama; korraldama, valmis tegema; sobima, hästi läbi saama'. Nad lähtuvad konkreetsest tööst (käsitsi rehepeks, kurikaga pesupesemine, rauatagumine sepikojas). Et see mitmekesi edeneks, oli oluline säilitada kindel rütm, s.o lüüa tuli oskuslikult kordamööda (*korda lööma*). Väljaspool seisja eraldas enda konkreetsest töökollektiivist. Siit võis areneda väljendi *korda minema* tähendus 'asja olema, puudutama kedagi'. See märgib ükskõikset suhtumist mis tahes tegevusse või olukorda (*mis see mulle korda läheb; see ei lähe mulle korda*).

7.0. A. Univere kirjutisi iseloomustab sisutihedus, rangelt loogiline mõttekäik ja täpne sõnakasutus. Hämmastab, kui rikkalik on tema poolt kogutud keeleaines ja kui hästi ta selles orienteerub, raputades nagu käisest sobivaid näiteid. Ta uurimused ei kuulu pelgalt eesti dialektoloogiasse, neid (nt derivatsioon, semantika) peaksid lugema ja arvestama ka kirjakeelega tegelejad. A. Univere ei piirdu keelendi sünkroonse esinemusega, ta püüab tungida sügavamale, et näha kujunemiskäiku. Seejuures on abiks keeleajalugu ja teised läänemeresoome keeled. A. Univere juhtmõtteks on: "Sõna – see on tükike ajalugu, lõiguke keele arengut, killuke kultuurilugu" (Univere 1987: 106.)

Kirjandus

Alvre, Paul 1964. A-mitmuse päritolust. – Emakeele Seltsi aastaraamat X 1964. Tallinn, lk 57–80.

Alvre, Paul 1971. Terminatiivseist konstruktsioonidest terminatiivini. Terminatiivne illatiiv. – Keel ja Kirjandus, 6, 345–351.

Alvre, Paul 1989. Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 23.) Tallinn.

BSU III = Bibliographia Studiorum Uralicorum 1917–1987. III. Linguistics. Helsinki 1994.

Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak 1997. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu.

Habicht, Külli. 1995. *us*-liiteliste abstraktnimisõnade areng eesti kirjakeeles. Tartu. Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis.

- Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Pirso, Urve; Prillop, Külli 2000.** Georg Mülleri jutluste sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu.
- Koivisto, Vesa 1995.** Itämerensuomen refleksiivit. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 622.) Helsinki.
- Laakso, Johanna 1998.** Itämerensuomen ikuisuusksymyksiä: vielä kerran *a*-monikosta. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 228. Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16. V 1998. Helsinki, lk 268–275.
- LMS =** Lyydiläismurteiden sanakirja. Toimittanut ja julkaissut Juho Kujola. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX.) Helsinki 1944.
- Must, Mari; Univere, Aili 2002.** Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. (Eesti Keele Instituudi toimetised 10.) Tallinn. 455 lk.
- Neetar, Helmi 2000.** Aili Univere kui murdekoguja. – Keel ja Kirjandus, 11, 778–782.
- SMS =** Suomen murteiden sanakirja. Neljäs osa *huka-iiätös*. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.) Helsinki 1994.
- SSA =** Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 2. L–P. Helsinki 1995: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tanning, Salme 1961.** Mulgi murdetekstid. Eesti murded I. Tallinn.
- Univer, Aleksandra 1924.** Keelenäide Hallistest. – Eesti Keel, 5/6, 158–159.
- Univere, Aili 1955a.** Põhja-eesti keskmurre II. Morfoloogilisi peajooni (I redaktsioon). Käsikiri EKI murdesektoris.
- Univere, Aili 1955b.** *a*-listest mitmuse vormidest eesti murdeis. – Emakeele Seltsi aastaraamat I 1955. Tallinn, lk 118–127.
- Univere, Aili 1958a.** Põhja-eesti keskmurre II. Morfoloogia peajooni (II redaktsioon). Käsikiri EKI murdesektoris.
- Univere, Aili 1958b.** Ühesilbiliste vokaaltüvede pluraali genitiivist. (Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused 2). Tallinn, lk 96–104.
- Univere, Aili 1959.** Sõnast *kahasse*. – Emakeele Seltsi aastaraamat IV 1958. Tallinn, lk 164–167.
- Univere, Aili 1960.** Tartu voorimeeste tsunfti põhimäärus 1684. aastast. Kommenteerinud O. Ibius ja A. Univere. – Keel ja Kirjandus, 1, 46–52.
- Univere, Aili 1965a.** Väljendist *korda minema* ja *korda lööma*. – Kodumurre 7. Tallinn, lk 81–84.
- Univere, Aili 1965b.** Omadussõnadega homonüümsetest määraadverbidest eesti murretes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 11 1965. Tallinn, lk 175–184.
- Univere, Aili 1966.** Põhja-eesti *hakkama* ja lõuna-eesti *nakkama*. – Emakeele

- Seltsi aastaraamat 12 1966. Tallinn, lk 109–117.
- Univere, Aili 1970.** *t*-tunnuselise tegevusnime viisiütlevast eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 16 1970. Tallinn, lk 179–194.
- Univere, Aili 1971.** Terminatiivse illatiivi teised teed. – Keel ja Kirjandus, 11, 669–672.
- Univere, Aili 1972.** Eesti *tu*-liitelistest omadussõnadest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 18 1972. Tallinn, lk 159–173.
- Univere, Aili 1975.** Über lativ Adverbien in den estnischen Mundarten. – Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17.–23. VIII 1970. Pars I. Acta linguistica. Tallinn, lk 386–388.
- Univere, Aili 1976a.** Kust on pärit *sõltus*? – Fenno-Ugristica 2. Tartu, lk 58–66.
- Univere, Aili 1976b.** Lisandeid *mu*-sufiksi ajaloole. – Emakeele Seltsi aastaraamat 21 1975. Tallinn, lk 43–49.
- Univere, Aili 1977.** Eesti abstraktnoomenite ajaloole. – Emakeele Seltsi aastaraamat 22 1976. Tallinn, lk 51–62.
- Univere, Aili 1978.** Enesekohaste verbide kolmest sufiksist eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 23 1977. Sõna ja nimi. Tallinn, lk 5–10.
- Univere, Aili 1981.** Kahest onomatopoeetilisest sõnatüvest (*hürsk*-, *türsk*-) eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 25 1979. Sõnavara probleeme. Tallinn, lk 25–31.
- Univere, Aili 1987.** Ühe kultuursõna päritolust. – Keel ja Kirjandus, 2, 106–107.
- Univere, Aili 1988.** Idamurre. – Emakeele Seltsi aastaraamat 32 1986. Sõnavara teemadel. Tallinn, lk 59–93.
- Univere, Aili 1989.** Eesti murdekogud rändamas (II). – Kodumurre 21. Tallinn, lk 19–27.
- Univere, Aili 1991.** Meenutusi eesti sõnavarakogude kujunemisloost. – Emakeele Seltsi aastaraamat 34 1988. Sõna ja termin. Tallinn, lk 86–92.
- Univere, Aili 1996.** Idamurde tekstid. Eesti murded IV. Tallinn.
- Univere, Aili 1999.** Eesti murdekogud rändamas (I). – Emakeele Seltsi aastaraamat 43 1997. Tartu, lk 132–145.

Aili Univere as a dialectologist

Helmi Neetar

Aili Univere (23.10.1901 – 05.10.1994) does not excel as a prolific writer. Her writings (slightly over 30) can be divided into two groups: studies and the rest (e.g. dialect text publications, reviews, problems of dictionary compilation, memoirs). In her shorter studies the problems of dialects and literary language are closely intertwined. To explain the historical development of a linguistic phenomenon she draws not only on dialects but also on the older literary standard and the cognate languages. At that, she keeps a close track of phonetic correspondences, of semantic and formal aspects, and of areal distribution. The articles written by Aili Univere have so many layers that their linguistic classification can be but tentative. The present survey is focused on three spheres:

1. Morphology. In those articles A. Univere discusses the *a*-plural, the genitive singular of monosyllabic vowel stems, the instructive of the *t*-infinitive, and lative-derived adverbs.

2. Derivation. Here A. Univere analyses some common suffixes, such as *-us* (e.g. *lubadus* ‘promise’, *lõikus* ‘harvest’; *sõltus* ‘string, lace’; *pimedus* ‘darkness’, *julgus* ‘courage’) and *-tu* (e.g. *tulutu* ‘useless’, *jõletu* ‘atrocious’, *kohmetu* ‘numb; inefficient; timid’). Attention has also been paid to some rarer suffixes such as *-mu* (a literary abstraction of the dialectal *-rmu* ~ *-lmu* suffix, e.g. *hääiermu*, *hääelmu* ‘bloom’, or the reflexive suffixes *-bu*, *-du*, *-gu* ~ *-ku* of the Karksi subdialect (e.g. *viibume* ‘to be delayed’, *üidume* ~ *üidüime* ‘to congeal’, *võõrgume* ‘to be estranged’). According to A. Univere the suffix *-gu* ~ *-ku* is a loan from the Livonian language.

3. Lexicology. A. Univere has also proposed a few etymologies. She associates *ürssüü*, *türssüü* (from a Karksi fulling song) with the onomatopoeic *hürsk*-, *türsk* word family. The adverb *kahasse* ‘halves; jointly’ derives from the numeral *kaks* ‘two’. The North-Estonian *hakkama* ‘to begin’ and the South-Estonian *nakkama* ‘to begin’ are two different words, the latter leading back to the Mordovian verb *navams* ‘(Moksha) to stick in or through, to thread, to dip; (Erzian) to dip, to dye’. Semantic problems have inspired a longer article on how adjectives may develop into adverbs (e.g. *hirmus* ‘terrible’ and *hirmus ilus* ‘coll. extremely beautiful’. A. Univere shows that most proverbs take their ori-

gin in a concrete activity or situation. When several people were working together (e.g. at manual threshing, beetling laundry or hammering iron), it was important to maintain rhythm. Hence comes the expression *korda lööma* 'to beat by turns'. This, in turn, inspired such phrases as *korda minema* 'to suit; to please; to taste good', *korda saama* 'to manage, to cope; to prepare; to get along with smb.' A person from outside a certain team could as well feel indifferent to their activities (*korda minema* 'to concern smb.').